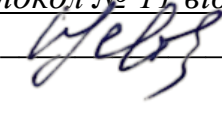
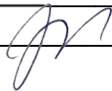

Міністерство освіти і науки України
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
Навчально-науковий інститут «Українська інженерно-педагогічна академія»
Кафедра Краєзнавчо-туристичної роботи, соціальних і гуманітарних наук
До захисту допущено кафедрою краєзнавчо-туристичної роботи, соціальних і гуманітарних наук протокол № 11 від 12.06.2026 р.
В.о. завідувача кафедри Ірина ЩЕРБИНА

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

Здобувача першого бакалаврського рівня вищої освіти

ПОШИРЕННЯ МАГДЕБУРЗЬКОГО ПРАВА НА КОРОННИХ ЗЕМЛЯХ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ: ЕВОЛЮЦІЯ ТА ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ

Спеціальність 032 Історія та археологія
Освітня програма Краєзнавчо-туристична робота
Здобувач Андрій ТАЛІАШВІЛІ
Науковий керівник Ольга КАШАБА

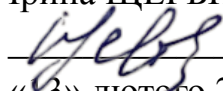
Харків - 2026

Міністерство освіти і науки України
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
Навчально-науковий інститут «Українська інженерно-педагогічна академія»
Кафедра краєзнавчо-туристичної роботи соціальних і гуманітарних наук

«ЗАТВЕРДЖУЮ»

В.о. завідувача кафедри

Ірина ЩЕРБИНА

«13» лютого 2026 року

ЗАВДАННЯ НА КВАЛІФІКАЦІЙНУ РОБОТУ

Здобувачу першого бакалаврського рівня освіти

Андрію ТАЛІАШВІЛІ

Спеціальність 032 Історія та археологія

Освітня програма Краєзнавчо-туристична робота

1. Тема роботи: ПОШИРЕННЯ МАГДЕБУРЬКОГО ПРАВА НА
КОРОННИХ ЗЕМЛЯХ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ: ЕВОЛЮЦІЯ ТА ОСОБЛИВОСТІ
ФУНКЦІОНУВАННЯ

керівник роботи Кашаба Ольга Юріївна, канд.іст.наук, доцент затверджені
наказом по Університету від «15» грудня 2025 року № 4801-5/4400

2. Строк подання здобувачем роботи: «29» травня 2026 року.

3. Вихідні дані до роботи:

Мета роботи – комплексний аналіз процесів поширення, еволюції та особливостей функціонування магдебурзького права на коронних землях Речі Посполитої у XIV–XVII ст.

Об'єкт дослідження – міське самоврядування на українських землях Речі Посполитої XIV–XVII ст.

Предмет дослідження – норми та практика застосування магдебурзького права в коронних містах, механізми його поширення та адаптації до місцевих правових традицій.

4. Перелік питань, які потрібно розробити:

Вступ

Розділ 1. Теоретико-методологічні засади дослідження

Розділ 2. Еволюція та динаміка поширення магдебурзького права на коронних землях Речі Посполитої

Розділ 3. Особливості функціонування самоврядування та його сучасна рецепція

Висновки

Список використаних джерел та літератури

5. План роботи

№ з/п	Назва етапів роботи	Термін виконання	Позначки керівника
1	Вступ	02.03.2026	
2	Розділ 1. Теоретико-методологічні засади дослідження	23.03.2026	
3	Розділ 2. Еволюція та динаміка поширення магдебурзького права на коронних землях Речі Посполитої	13.04.2026	
4	Розділ 3. Особливості функціонування самоврядування та його сучасна рецепція	04.05.2026	
5	Висновки	20.05.2026	
6	Список використаних джерел та літератури	22.05.2026	
7	Оформлення кваліфікаційної роботи	27.05.2026	

6. Дата видачі завдання: «16» лютого 2026 року

Здобувач вищої освіти

Андрій ТАЛІАШВІЛІ

Керівник роботи

Ольга КАШАБА

АНОТАЦІЯ

Таліашвілі А.І. Поширення магдебурзького права коронних землях Речі Посполитої: еволюція та особливості функціонування (бакалаврська робота). Харків: ХНУ імені В.Н.Каразіна, 2026. 57 с. (рукопис)

Кваліфікаційна робота бакалавра присвячена дослідженню процесів еволюції, поширення та особливостей функціонування магдебурзького права на коронних землях Речі Посполитої у XIV–XVII ст. Проаналізовано передумови надання локаційних привілеїв українським містам, зокрема Львову, Кам'янцю, Києву. Висвітлено специфіку адаптації норм німецького права до місцевих звичаєвих традицій. Охарактеризовано структуру та компетенцію органів міського самоврядування — магістрату, ради та лави, а також соціально-економічні наслідки запровадження магдебургії. Окрему увагу приділено сучасному переосмисленню традицій самоврядування в контексті європейської ідентичності України та протистояння російській тоталітарній моделі під час війни.

Ключові слова: магдебурзьке право, Річ Посполита, коронні міста, магістрат, вйтівство, самоврядування, міщани, цехи.

ANNOTATION

Taliashvili A.I. The spread of Magdeburg law in the crown lands of the Polish-Lithuanian Commonwealth: evolution and features of functioning (bachelor's thesis). Kharkiv: V. N. Karazin Kharkiv National University, 2026. 57 p. (manuscript).

The bachelor's thesis is devoted to the study of the spreading processes, evolution, and functioning peculiarities of Magdeburg Law in the Crown lands of the Polish-Lithuanian Commonwealth during the 14th–17th centuries. The prerequisites for granting location privileges to Ukrainian cities, particularly Lviv, Kamianets, and

Kyiv, are analyzed. The specifics of adapting German law norms to local customary traditions are highlighted. The structure and competence of municipal self-government bodies (magistrate, council, bench) as well as the socio-economic consequences of the introduction of Magdeburg Law are characterized. Special attention is paid to the modern rethinking of self-government traditions in the context of Ukraine's European identity and opposition to the Russian totalitarian model during the war.

Keywords: Magdeburg Law, Polish-Lithuanian Commonwealth, Crown cities, magistrate, vogt office, self-government, burghers, guilds.

ЗМІСТ

ВСТУП

РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

- 1.1. Магдебурзьке право як історико-правовий феномен: дефініція, походження та основні принципи
- 1.2. Історіографія дослідження: від класиків до сучасної науки
- 1.3. Характеристика джерельної бази дослідження

РОЗДІЛ 2 ЕВОЛЮЦІЯ ТА ДИНАМІКА ПОШИРЕННЯ МАГДЕБУРЗЬКОГО ПРАВА НА КОРОННИХ ЗЕМЛЯХ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ

- 2.1. Передумови та перші локаційні привілеї (XIV–XV ст.): від Галицької Русі до Поділля та Волині
- 2.2. «Золота доба» міського самоврядування: масове поширення права у XVI – першій половині XVII ст
- 2.3. Специфіка адаптації магдебурзького права до місцевих реалій: співіснування звичаєвого та писаного права
- 2.4. Магдебурзьке право у містах Середнього Подніпров'я: казуси Житомира та Вінниці

РОЗДІЛ 3 ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ САМОВРЯДУВАННЯ ТА ЙОГО СУЧАСНА РЕЦЕПЦІЯ

- 3.1. Інституційна структура коронного міста: компетенції вйта, бурмістра, райців та лавників
- 3.2. Соціально-економічні аспекти магдебургії: цехи, торгівля та правовий захист міщан
- 3.3. Магдебурзьке право як маркер європейської ідентичності: сучасне значення та паралелі з реформою децентралізації

ВИСНОВКИ

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

ДОДАТКИ

ВСТУП

В умовах сучасної російсько-української війни питання цивілізаційного вибору України набуває екзистенційного значення. Триваюча збройна агресія Росії є продовженням тривалого протистояння двох принципово різних моделей державності та правової культури. Одна з них – централізована, авторитарна – успадкована Росією від монгольського ярма та Московського царства. Інша – децентралізована, побудована на принципах самоврядування та верховенства права – сформувалася в Україні під впливом європейської правової традиції, найяскравішим виявом якої стало магдебурзьке право.

Магдебурзьке право – це не абстрактний юридичний термін, а конкретний механізм, що кілька століть формував тип українця як вільної людини: людини, яка обирає владу, судиться за законом і захищає свої права в суді, а не шляхом насилля. Вивчення цього феномену дає ключ до розуміння того, чому українське суспільство виявилось здатним до самоорганізації та спротиву в умовах тотальної агресії 2022 року, тоді як ворог розраховував на його пасивність.

Актуальність кваліфікаційної роботи обумовлена тим, що дослідження еволюції магдебурзького права дозволяє спростувати імперські міфи про «спільну історію» та довести, що культура самоврядування є органічною для українського суспільства. Крім того, в контексті сучасної реформи децентралізації, яка розпочалася в Україні у 2015 році, досвід функціонування магістратів XVI–XVII ст. може слугувати не просто історичним прикладом, а живою традицією, до якої варто свідомо звертатися при розбудові ефективного місцевого самоврядування.

Поширення магдебурзького права на українських землях у складі Речі Посполитої – процес тривалий, суперечливий і надзвичайно цікавий. Починаючи з перших локаційних привілеїв, виданих у XIV столітті для Сянока та Львова, і закінчуючи наданням магдебургії містам Лівобережжя у першій половині XVII ст., цей процес охоплює понад триста років активного правового будівництва. За цей час магдебурзьке право пройшло складний шлях

трансформації: від практично буквального копіювання норм Саксонського зеркала до глибокої адаптації, в якій нерозривно переплелися «тевтонський» порядок та «руська старовина».

Особливий науковий та практичний інтерес становить питання про те, яким чином коронні міста Речі Посполитої – тобто міста, що перебували безпосередньо під владою польського короля, – відрізнялися у своєму правовому житті від приватновласницьких міст, де воля магната нерідко ставала вище закону. Ця різниця принципова: саме коронні міста дали найяскравіші зразки розвиненого самоврядування, боротьби за міські свободи та формування правосвідомого міщанства як суспільного стану.

Мета кваліфікаційної роботи – комплексний аналіз процесів поширення, еволюції та особливостей функціонування магдебурзького права на коронних землях Речі Посполитої у XIV–XVII ст.

Поставлена мета обумовлює наступні **завдання** дослідження:

- з'ясувати сутність магдебурзького права як правового феномену, його зміст та основні принципи;
- проаналізувати стан наукової розробки теми та дати оцінку наявним дослідженням;
- охарактеризувати джерельну базу дослідження;
- дослідити передумови та динаміку надання магдебурзьких привілеїв містам на коронних землях;
- виявити специфіку адаптації норм магдебурзького права до місцевих реалій;
- охарактеризувати структуру та повноваження органів міського самоврядування (магістрату, лави, ради);
- визначити соціально-економічне значення магдебургії для розвитку міщанства та цехового устрою;
- показати значення магдебурзької традиції для сучасної європейської ідентичності України та реформи децентралізації.

Об'єкт дослідження – міське самоврядування на українських землях Речі Посполитої XIV–XVII ст.

Предмет дослідження – норми та практика застосування магдебурзького права в коронних містах, механізми його поширення та адаптації до місцевих правових традицій.

Методи дослідження. У роботі застосовано комплекс загальнонаукових та спеціально-історичних методів.

Загальнонаукові методи включають аналіз та синтез (при опрацюванні наукової літератури та джерел), індукцію та дедукцію (при формулюванні висновків), системний підхід (при розгляді магдебурзького права як цілісної системи).

Серед спеціально-історичних методів провідну роль відіграє історико-генетичний метод, який дозволив простежити еволюцію магдебурзького права від його виникнення в Магдебурзі до поширення на коронних землях Речі Посполитої. Порівняльно-правовий метод застосовувався для виявлення відмінностей між коронними та приватновласницькими містами, а також між різними локальними варіантами магдебургії. Проблемно-хронологічний метод структурував виклад матеріалу. Метод історичної реконструкції дозволив відновити картину повсякденного функціонування магістратського суду та ради на підставі збережених актових книг.

Хронологічні межі дослідження охоплюють XIV – першу половину XVII ст. — від виникнення перших локаційних привілеїв на українських землях (Сянок, 1339 р.) до козацької революції 1648 р., яка кардинально змінила правовий ландшафт Лівобережної України та поклала початок процесу трансформації міського самоврядування у Гетьманщині.

Територіальні межі охоплюють коронні землі Речі Посполитої, до яких входили українські землі: Руське воєводство (з Львовом), Подільське воєводство (з Кам'янцем), Волинське воєводство (з Луцьком), Київське воєводство (з Києвом) та Чернігівське воєводство. Для порівняльного аналізу

залучається також матеріал із земель Великого князівства Литовського, яке перебувало в унії з Польщею у складі Речі Посполитої.

Наукова новизна роботи полягає в комплексному аналізі специфіки функціонування магдебурзького права саме в коронних містах – на відміну від переважаючого у літературі підходу, що розглядає всі міста з магдебурзькими привілеями без диференціації за статусом. Крім того, у роботі зроблено спробу актуалізувати результати дослідження, провівши паралелі між середньовічною традицією самоврядування та сучасними реформами децентралізації й формуванням громадянського суспільства в умовах війни.

Практичне значення кваліфікаційної роботи полягає в тому, що результати дослідження можуть бути використані при розробці курсів з історії України, краєзнавства, а також при підготовці навчально-методичних матеріалів для туристично-екскурсійної роботи, присвяченої середньовічним містам України. Окремі спостереження щодо зв'язку між традицією самоврядування та сучасною реформою децентралізації можуть становити інтерес для практиків місцевого самоврядування.

Структура роботи кваліфікаційної роботи складається з вступу, трьох розділів із підрозділами, висновків, списку використаних джерел (50 позицій) та додатків. Загальний обсяг основного тексту становить 57 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Магдебурзьке право як історико-правовий феномен: дефініція, походження та основні принципи

Магдебурзьке право (лат. *Jus Theutonicum Magdeburgense*, нім. *Magdeburger Recht*) — це система норм міського самоврядування та судочинства, що склалася у XII–XIII ст. у Магдебурзі (сучасна Німеччина) і набула поширення на великих теренах Центральної та Східної Європи. Воно є одним із різновидів «німецького права» (*jus teutonicum*), яке загалом охоплювало сукупність норм, запозичених середньовічними польськими, чеськими, литовськими та українськими містами з німецьких взірців.

Витоки магдебурзького права сягають середини XII ст., коли єпископ Вихман Зеебургський надав купецькому населенню Магдебурга низку привілеїв: право самостійно обирати суддів (шефенів), вирішувати торговельні суперечки за власними нормами та звільнення від юрисдикції феодального сеньйора. Ці привілеї були зафіксовані у т. зв. «Магдебурзькому праві» — правовому кодексі, що набув письмової форми наприкінці XII – на початку XIII ст. Ключовим джерелом стало «Саксонське зерцало» (*Sachsenspiegel*), складене близько 1220–1230 рр. Ейке фон Репговим, — найважливіша збірка середньовічного саксонського звичаєвого права.

Суть магдебурзького права полягає в наступних базових принципах. По-перше, принцип особистої свободи: людина, яка прожила в місті «рік і день», ставала юридично вільною, незалежно від того, ким вона була раніше — кріпаком чи залежним селянином. Це правило, стисло сформульоване у латинській максимі «*Stadtluft macht frei*» («Міське повітря робить вільним»), мало революційне соціальне значення для середньовічного суспільства. По-

друге, принцип виборності влади: очільники міста — вїйт (у ролі голови суду та представника короля), бурмістри та райці (члени ради) — обиралися або затверджувалися самою громадою, а не призначалися феодалом. По-третє, принцип власної юрисдикції: міщани підлягали суду свого магістрату, а не воєводського чи замкового суду. По-четверте, принцип економічної автономії: місто самостійно збирало мита, розпоряджалося міськими землями та нерухомістю, встановлювало місцеві податки [3].

Для розуміння специфіки поширення цього права важливо усвідомити механізм так званої «локації» (від лат. *locatio* — «розміщення»). Локація — це юридичний акт заснування нового міста або переведення вже існуючого поселення на «магдебурзьке право». Вона здійснювалася на підставі письмового привілею (грамоти), виданого сувереном. Для нового міста локаційний привілей означав «нуль»: всі попередні правові норми скасовувалися, а місто починало існувати як нова юридична особа. Для вже існуючого поселення — найчастіше це стосувалося українських міст — привілей означав «реформу»: поряд із новими нормами зберігалася певна кількість місцевих звичаїв [5].

На території Польського королівства та Великого князівства Литовського магдебурзьке право поширювалося переважно через посередництво Хелмінського права (*Kulmer Recht*) та Польського права (*Jus Polonicum*). Обидва варіанти були адаптаціями оригінального Магдебурзького права, пристосованими до місцевих умов. Важливу роль відіграло укладення правових збірників польськими правниками: «Порядку прав цивільних» Бартоломея Гроїцького (Краків, 1559) та «Права цивільного Хелмінського» Павла Кушевича (Варшава, 1646). Саме ці книги, перекладені польською та українською мовами, стали практичними посібниками для суддів магістратів на українських землях [5].

Слід також розмежувати поняття «коронне місто» (*civitas regia*) та «приватновласницьке місто» (*civitas privata*). Перше належало безпосередньо королю та знаходилося під його патронатом. Друге — в руках магната або

шляхтича, який виступав у ролі «пана міста» і нерідко підпорядковував собі місцевий магістрат. Ця різниця принципова: у коронних містах магдебурзькі норми функціонували повніше та ефективніше, тоді як у приватновласницьких вони нерідко залишалися «мертвою буквою» [8]. Саме тому об'єктом нашого дослідження є переважно коронні міста — Львів, Кам'янець-Подільський, Київ та інші центри, де самоврядування мало реальний, а не декларативний характер.

1.2. Історіографія дослідження: від класиків до сучасної науки

Проблематика магдебурзького права на українських землях має тривалу наукову традицію. Умовно можна виокремити три великих етапи розвитку відповідної історіографії: дорадянський (друга половина XIX – початок XX ст.), радянський (1920–1991 рр.) та сучасний (з 1991 р. до сьогодні).

Фундамент для всіх подальших студій заклали праці видатних українських та польських вчених другої половини XIX – початку XX ст. Піонером системного вивчення теми став Михайло Грушевський. У своїй монументальній «Історії України-Руси» (т. 5–6) він розглядав магдебурзьке право не як ізольоване юридичне явище, а в широкому контексті соціально-економічного розвитку українських міст. Грушевський наголошував на тому, що запровадження магдебурзьких норм нерідко поглиблювало соціальне розшарування всередині міщанства: між патриціатом (заможними купцями та ремісниками, що контролювали магістрат) і посполством (рядовими міщанами, які прагнули участі в управлінні) точилася гостра боротьба, яка іноді виливалася в збройні зіткнення [1].

Вагомий внесок у правову сторону питання зробив Михайло Федорович Володимирський-Буданов. У своєму дослідженні «Німецьке право в Польщі й Литві» (1868) він поставив принципове методологічне питання: наскільки «німецьким» було це право насправді після кількох століть еволюції на польсько-українських землях? Вчений дійшов висновку, що місцева правова практика внесла значні корективи у запозичені норми, особливо у сфері

звичаєвого права у спадкових та сімейних справах. Тим самим він заклав підвалини для розуміння магдебурзького права не як незмінного «імпорту», а як динамічного процесу правової рецепції [2].

Великий внесок у краєзнавче вивчення міст Київщини та Волині зробив Володимир Антонович. Його праці про стан міст Південно-Західної Росії (1870) містять цінний документальний матеріал про конфлікти між міськими громадами та старостами, про боротьбу русинів за рівноправний доступ до магістратів у Луцьку та Житомирі [24]. На польській стороні важливу роль відіграв Р. Рьопелль, який ще у 1857 р. встановив загальні закономірності поширення магдебурзького права в межах польської держави, включаючи «руські» землі.

Радянський період характеризується суперечливою спадщиною: з одного боку, значний обсяг введеного в науковий обіг документального матеріалу, з іншого — ідеологічна заданість інтерпретацій. Магдебурзьке право в рамках марксистсько-ленінської методології розглядалося насамперед як «інструмент феодальної експлуатації» та засіб «класового гноблення», що значно звужувало аналітичні горизонти дослідників. Крім того, тема нерідко подавалася крізь призму концепції «єдиної колиски» трьох східнослов'янських народів, що унеможлилювало об'єктивний аналіз специфіки українського міського розвитку.

Проте навіть у цих умовах з'явилися вагомі праці. Олена Компан у монографії «Міста України в другій половині XVII ст.» (1963) [28] зібрала унікальну статистику про ремісничі цехи та торговельні зв'язки. П. Михайлина та В. Румянцева через вивчення міських повстань ввели в обіг численні документи про боротьбу міщан за свої права. Радянська школа дала також розгорнуті коментарі до ключових джерел — зокрема до «Саксонського зеркала» і «Порядку» Гроїцького.

Справжній ренесанс у вивченні магдебурзького права розпочався після здобуття Україною незалежності. Вільний доступ до архівів, методологічне оновлення (перехід від «класового» до соціально-антропологічного та

мікроісторичного підходів), активний діалог із польською та зарубіжною наукою — все це дало могутній поштовх для нових досліджень.

Наталія Білоус здійснила найповніше на сьогодні дослідження Київського магістрату. Її монографія «Київ наприкінці XV – у першій половині XVII ст.» (2008) [3] є взірцем мікроісторичного дослідження: авторка реконструювала персональний склад київських війтів, бурмістрів та райців, їхні родинні та ділові зв'язки, встановила соціальне походження. Окремою цінністю є дослідження Білоус привілеїв на магдебурзьке право київським міщанам [4], де вона детально проаналізувала тексти грамот та їхнє практичне застосування.

Тетяна Гошко зосередила увагу на джерелознавчому та правовому аспектах. У монографії «Нариси з історії магдебурзького права в Україні» (2002) [5] вона детально розглянула, якими правовими збірниками реально користувалися в магістратських судах, і довела, що найбільшого поширення набули адаптації Гроїцького та Кушевича. Цінним є також дослідження Гошко про взаємодію звичаєвого та магдебурзького права [6].

Мирон Капраль через призму окремих інституцій — зокрема Львівського шевського цеху — показав внутрішнє життя міської корпорації [9]. Петро Сас досліджував економічну основу феодального міста [7], а Андрій Заяць — специфіку урбанізаційного процесу на Волині [8]. Микола Кобилецький здійснив узагальнюючий правовий аналіз у монографії «Магдебурзьке право в Україні» (2008) [13].

Серед сучасних польських дослідників, що суттєво вплинули на стан питання, слід назвати Марека Богуцького та Збігнева Зелінського, чиї розвідки про поширення магдебурзького права в польській короні дають важливий порівняльний контекст. Загалом можна стверджувати, що сучасна українська та польська наука накопичила достатній фактографічний матеріал для комплексного осмислення теми, яке й є завданням цієї роботи.

1.3. Характеристика джерельної бази дослідження

Джерельна база дослідження є різноманітною та репрезентативною. Її можна систематизувати за кількома групами.

До першої групи можемо віднести нормативно-правові джерела. До цієї групи належать передусім правові кодекси та збірники, що застосовувалися в магістратських судах. Найважливішим з них є «Саксонське зерцало» (Sachsenspiegel) – збірка саксонського звичаєвого права Ейке фон Репгова (близько 1220–1230 pp.), що лягла в основу магдебурзького права. На українських землях найбільше практичне значення мали польськомовні переклади та адаптації цих норм: «Порядок прав цивільних магдебурзьких» Бартоломея Гроїцького (Краків, 1559) [10] та «Право цивільне Хелмінське» Павла Кушевича (Варшава, 1646) [14]. Обидві праці неодноразово перевидавалися і збереглися в численних примірниках у вітчизняних архівах та бібліотеках. Гроїцький, зокрема, адаптував норми магдебурзького права до польсько-литовських реалій, включивши роз'яснення щодо особливостей судочинства в Руському воєводстві.

До нормативних джерел належать і самі локаційні привілеї — грамоти королів та великих князів, якими містам надавалося магдебурзьке право. Серед ключових – привілей Казимира III Великого Львову 1356 р., грамота Коріатовичів Кам'янцю 1374 р., привілей Олександра Ягеллончика Києву 1494 р. та привілей Владислава Ягайла Луцьку 1432 р. Ці документи збереглися як в оригіналах, так і в підтверджуючих грамотах пізніших монархів, і були неодноразово публіковані в збірниках актових матеріалів.

Друга група джерел складається переважно з актових документів. Надзвичайно цінним масивом є актові книги міських урядів – книги засідань ради та лави, реєстри міських прибутків, книги прийому у міське право, записи про судові рішення. Для Львова такі книги зберігаються у Центральному державному історичному архіві України у Львові. Київські актові матеріали – в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. Вернадського та

ЦДІАК України. Особливої уваги заслуговує «Книга Київського підкоморського суду» (1584–1644) [12], що містить сотні справ із детальними описами майнових конфліктів між міщанами та шляхтою. Литовська Метрика [11] – книги записів Великого князівства Литовського — є незамінним джерелом для вивчення підтверджуючих привілеїв та внутрішнього управління містами у XVI–XVII ст.

До третьої групи джерел відносяться наративні джерела, які складаються з хронік, літописів та мемуарної літератури, що містять описи міського побуту та судочинства. Особливий інтерес становлять записки іноземних мандрівників, що побували в містах України у XVI–XVII ст. і залишили враження від ратуш, ярмарків та міського ладу. Серед них – описи папського нунція Александра Коморовського та щоденники польських шляхтичів. Для розуміння козацького спротиву магістратській юрисдикції цінними є відомості «Літопису Самовидця» [39].

Четверта група джерел за темою нашого дослідження складається з сучасних наукових досліджень та довідників, присвячених проблемі магдебурзького права.

До цієї групи відносяться вже охарактеризовані вище монографії та статті Н. Білоус, Т. Гошко, М. Капралю, П. Саса, А. Заяця, М. Кобилецького та інших дослідників. Вони є не лише джерелом узагальнень та інтерпретацій, але й вказують на конкретні архівні фонди та документи, залучені авторами до аналізу. Для з'ясування загального контексту Речі Посполитої використовуються синтетичні праці з польської та литовської історії.

Комплексне використання цих чотирьох груп джерел дозволяє поєднати юридичний та соціально-економічний підходи, реконструювати як нормативну базу, так і реальну практику функціонування магдебурзького права на коронних землях. Історичні джерела з теми дослідження дозволяють відтворити середньовічну епоху і зрозуміти причини і наслідки впровадження магдебурзького права, а також дослідити чинники, що впливали на

формування громадянської активності серед населення міст на території сучасної України.

РОЗДІЛ 2

ЕВОЛЮЦІЯ ТА ДИНАМІКА ПОШИРЕННЯ МАГДЕБУРЗЬКОГО ПРАВА НА КОРОННИХ ЗЕМЛЯХ

2.1. Передумови та перші локаційні привілеї (XIV–XV ст.): від Галицької Русі до Поділля та Волині

Процес урбанізації українських земель у XIV–XV ст. відбувався у складних геополітичних умовах, пов'язаних із занепадом Галицько-Волинської держави та входженням її територій до складу Польського королівства та Великого князівства Литовського. Нова адміністрація була зацікавлена в економічному відродженні краю, спустошеного монгольськими навалами та міжусобними війнами. Найефективнішим інструментом для цього стала так звана «колонізація на праві» — надання містам самоврядування за зразком Магдебурга з метою залучення ремісників, купців та колоністів, здатних поживавити економічне життя.

Дослідники, зокрема М. Грушевський [1] та Т. Гошко [5], наголошують, що рецепція (запозичення) магдебурзького права не була одномоментною акцією, а розтягнулася на три з половиною століття. Цей процес мав хвилеподібний характер: кожна нова хвиля локацій була пов'язана або з черговим збільшенням польської корони (приєднанням нових земель), або з цілеспрямованою колонізаційною політикою того чи іншого монарха. Першими у цей процес включилися міста Галичини, яка першою опинилася під владою польської корони після 1349 р.

Хронологічно першим містом на українських етнічних землях, що отримало магдебурзьке право, вважається Сянок. Привілей був виданий останнім галицько-волинським князем Юрієм II Болеславом у 1339 році [15]. Цей документ є унікальним, оскільки показує перехідний, «передлокаційний» етап: князь запрошував насамперед німецьких колоністів, обіцяючи їм суд за

магдебурзьким правом та звільнення від деяких повинностей. При цьому для місцевого руського населення зберігалися традиційні повинності та звичаєве право. Ця двоїстість — право для колоністів та «старовина» для місцевих — стала характерною рисою перших локацій на українських землях і породила чимало правових колізій у наступні десятиліття.

Ключовою подією в формуванні міського права на українських землях стало надання магдебурзького привілею Львову польським королем Казимиром III Великим 17 червня 1356 р. Цей документ, що зберігся в оригіналі і неодноразово публікувався, детально проаналізований у працях М. Капраля [9]. Король дарував місту право «судитися, радитися і управлятися» за тевтонським правом, скасовуючи всі попередні руські та польські звичаї, що суперечили йому. Найважливішим пунктом було звільнення міщан від юрисдикції королівських урядників — воєвод, каштелянів та суддів. Відтепер львів'яни мали відповідати лише перед своїм війтом, а лише у виняткових випадках — перед королівським судом.

Важливо зазначити, що Львівський привілей мав і суттєву «тіньову сторону». По-перше, він надавався насамперед для залучення католицького (польського та німецького) патриціату, що одразу зумовило привілейоване становище католиків у міській ієрархії. Руське (православне) та вірменське населення, яке споконвіку мешкало у Львові, опинилося в становищі «другого сорту»: їх не допускали до участі у виборах до ради, обмежували у праві купувати нерухомість на головній площі — Ринку, вимагали більших мит у торгівлі [34]. Ця дискримінація спровокувала тривалу боротьбу руської громади за рівноправність, що тривала понад двісті років і завершилася лише у 1570-х рр. формальним зрівнянням у правах — хоча фактична нерівність у доступі до міських урядів зберігалася і надалі.

По-друге, львівський привілей став матрицею, за якою надавалися наступні грамоти: Тичин і Судова Вишня (1368), Перемишль (до 1353), Галич (до 1351), Переворськ та Ярослав (до 1351). Усі ці міста отримали право за «зразком Львова», що означало практично дослівне відтворення ключових

норм Казимирового привілею, включаючи звільнення від воєводської юрисдикції.

На Поділлі, яке тривалий час перебувало під владою литовської гілки Коріатовичів, піонером самоврядування став Кам'янець. У 1374 р. литовські князі Коріатовичі – Константин, Юрій та Олександр – видали місту докладну грамоту, яка надавала магдебурзьке право та величезні земельні угіддя [16]. Специфікою Кам'янця порівняно зі Львовом було те, що місто формувалося насамперед як потужна фортеця: воно розташовувалося на скелястому острові серед петлі річки Смотрич і було найважливішою твердинею на шляху татарських та турецьких набігів. Тому кам'янецький привілей, на відміну від суто комерційного Львівського, значну увагу приділяв оборонним обов'язкам міщан. Місцеві ремісники і купці були зобов'язані утримувати певні ділянки міських укріплень та брати участь в їх ремонті.

Ще однією унікальною рисою Кам'янця стало існування трьох паралельних громад – польської, руської та вірменської – кожна зі своїм власним «кінцем» міста та, на початкових етапах, власним войтом. Вірменська громада була настільки значною та заможною, що мала власний суд (хуц) та власний правовий кодекс (Статут львівських вірмен), який Коріатовичі підтвердили одночасно з наданням магдебурзьких привілеїв. Ця поліюрисдикційна модель, де різні громади співіснували на одній міській території за різними правовими системами, є характерною рисою саме для українських міст, що різко відрізняє їх від «моноетнічної» магдебургії у Польщі або Чехії.

Поширення магдебурзького права на Волинь пов'язане з грамотою польського короля Владислава II Ягайла 1432 р. Надання Луцьку магдебургії мало виразний політичний підтекст: в умовах громадянської війни у Великому Князівстві Литовському між Свидригайлом та Сигізмундом Кейстутовичем Ягайло намагався залучити на польський бік волинську еліту, що традиційно орієнтувалася на Литву. Обіцянка привілеїв для найбільшого волинського міста мала посилити пропольські настрої [17]. Луцький привілей був порівняно

щедрим: він дозволяв проводити три ярмарки на рік та встановлював для міста широкі права у торгівлі з сусідніми землями, що перетворило Луцьк на важливий центр міжрегіонального обміну між Польщею, Литвою та Молдовою.

Підсумовуючи розгляд першого етапу поширення магдебурзького права, слід зазначити, що локації XIV–XV ст. мали спільну логіку: право надавалося великим адміністративним центрам, де вже існувало значне торгово-ремісниче населення, у відповідь на конкретну соціально-економічну або геополітичну потребу. При цьому кожен привілей мав свою «місцеву специфіку», що свідчить про усвідомлення центральною владою неоднорідності земель, що входили до складу Польщі та Литви.

Таким чином, першою хвилею магдебурзького права на українських землях стало надання локаційних привілеїв найбільшим адміністративним центрам Галичини, Поділля та Волині у XIV–XV ст. Цей процес мав виразну «точкову» логіку: право отримували лише найважливіші стратегічні міста, де воно виконувало одночасно економічну та оборонну функцію. Поліетнічний склад цих міст зумовив унікальну модель паралельних юрисдикцій, що стала характерною рисою всієї наступної магдебурзької практики на українських землях.

2.2. «Золота доба» міського самоврядування: масове поширення права у XVI – першій половині XVII ст.

XVI століття стало добою справжнього урбанізаційного вибуху на українських землях. Якщо у попередній період магдебурзьке право отримували лише найбільші адміністративні та торговельні центри, то тепер локаційні привілеї отримують десятки малих містечок: Вінниця, Дубно, Острог, Житомир, Бар, Чорний Острів, Берестечко, Уланів та багато інших. Дослідниця Т. Гошко, спираючись на статистику А. Заяця, підраховує, що тільки в Правобережній Україні у XVI – першій половині XVII ст. магдебурзьке право отримали понад 150 міст і містечок [5].

Причини такого стрімкого поширення різноманітні. По-перше, колонізаційна активність польської корони після Люблінської унії 1569 р. Приєднання литовських земель (Волині, Поділля, Київщини) безпосередньо до Польського королівства відкрило нові можливості для роздачі привілеїв. По-друге, «бюджетна» мотивація: самоврядне місто само будувало укріплення, утримувало нічну варту, мостило вулиці та ще й платило в казну «шос» (майновий податок). Для короля це означало заміну прямих витрат на міську інфраструктуру системою, де містяни самі фінансували суспільні потреби. По-третє, магнатська ініціатива: навіть приватні власники міст прагнули отримати для них магдебурзькі привілеї, оскільки це сприяло залученню ремісників і купців та підвищувало прибутковість маєтків.

Особливе місце у цьому процесі посідає Київ. Після спустошення міста ханом Менглі-Гіреєм у 1482 р. воно потребувало суттєвої відбудови. Великий Князь Литовський Олександр у 1494 р. надав Києву магдебурзьке право, а у 1498 р. підтвердив та розширив його спеціальним привілеєм [3]. Київський привілей відрізнявся від аналогічних документів для Львова чи Кам'янця кількома суттєвими рисами, детально проаналізованими Н. Білоус [4].

По-перше, він передбачав широкі податкові пільги: міщани звільнялися від митних зборів на Дніпрі, від сплати «мостового» та інших повинностей на термін, необхідний для відбудови. По-друге, Київ отримав «право складу» – зобов'язання для купців, що пливли Дніпром, зупинятися в місті та виставляти товари на продаж упродовж кількох днів. Це фактично робило київських перекупників монополістами у транзитній торгівлі між Черноморщиною та Литвою. По-третє, і тут виявляється принципова особливість Київського самоврядування: оскільки місто було прикордонним форпостом на межі зі степом, влада київського воєводи залишалася незрівнянно сильнішою, ніж, скажімо, краківського або львівського. Воєвода регулярно втручався у вибори війта та судові рішення магістрату, посиляючись на вимоги оборони [4]. Ця колізія між «буквою привілею» (що гарантував незалежність) та «духом

прикордоння» (що вимагав сильної адміністрації) стала хронічним конфліктом у київській міській історії аж до середини XVII ст.

У середині XVI ст. хвиля локацій охопила всі українські воєводства. Показовою є активність таких магнатських родів, як Заславські, Вишневецькі, Острозькі. Так, у 1560 р. князь Андрій Вишневецький отримав локаційно-магдебурзький привілей для Вишнівця, а його брат Костянтин — для Дорофіїва [13]. У 1583 р. князі Яким і Михайло Заславські здобули королівський привілей на магдебурзьке право для Нового Заслава. Ці факти свідчать про те, що навіть магнати-власники усвідомлювали вигоду від надання своїм містам самоврядування: це підвищувало привабливість їхніх маєтків для ремісників, купців та духовенства.

На Правобережній Україні в цей час магдебурзькі привілеї отримали Вінниця (1558), Бар (1540), Стара Синява (1543), Чорний Острів (1556), Гусятин (1559), Фельштин (1584), Дунаївці (1529), Олика (1564), Берестечко (1547), Уланів (1520), Чигирин (1529), Вишів (1548), Проскурів (1578) [2].

У першій половині XVII ст., після Деулінського перемир'я 1618 р., Річ Посполита здійснила масштабне освоєння Чернігово-Сіверщини. Для закріплення цих земель та інтеграції їх населення до системи польсько-литовської державності король Сигізмунд III Ваза надав магдебурзьке право низці міст: Чернігову (1623) [30], Ніжину (1625), Переяславу, Канів та Стародубу. Герби, присвоєні цим містам, часто включали зображення зброї та військових символів — на відміну від традиційних торговельних символів (млинів, риб, воріт) у містах Галичини та Поділля. Це відображало насамперед оборонну функцію лівобережних магдебургій.

Проте, як зазначає дослідник С. Леп'явко [30], впровадження магдебургії на Лівобережжі наштовхнулося на потужний спротив козацтва. Козаки, які вважали себе вільними людьми, не хотіли підкорятися юрисдикції магістратського суду, вважаючи її «польською» інституцією. Цей конфлікт між «міщанським» і «козацьким» світоглядами в умовах одного і того ж міста

(наприклад, Переяслава чи Канева) заклав підвалини для майбутніх соціальних вибухів часів Хмельниччини.

XVI – перша половина XVII ст. стала добою масового поширення магдебурзького права на українських землях: від великих воєводських центрів до малих містечок Правобережжя і Лівобережжя. Ця «золота доба» магдебургії зумовлена поєднанням колонізаційної активності корони, фіскальної зацікавленості держави та магнатської ініціативи. Поширення права на Лівобережжя у першій половині XVII ст. засвідчило готовність польської влади використовувати магдебурзький механізм як інструмент освоєння нових земель – попри дедалі сильнішу козацьку альтернативу.

2.3. Специфіка адаптації магдебурзького права до місцевих реалій: співіснування звичаєвого та писаного права

Рецепція магдебурзького права на українських землях не була механічним перенесенням готових норм. Відбувався складний, тривалий і суперечливий процес адаптації, в якому зустрілися принаймні три правові системи: нормативне магдебурзьке право (у тому вигляді, як воно закріплено в кодексах), польське королівське право (що постійно вносило корективи через сеймові постанови та трибунальні рішення) та українське звичаєве право (що живилося із глибини народних традицій та церковних канонів).

Основне джерело розбіжностей між нормативним та реальним правом полягало в тому, що «Саксонське зерцало» регулювало умови аграрно-ремісничого суспільства середньовічної Саксонії, яке суттєво відрізнялося від українських реалій. Багато норм були просто незрозумілими або відверто чужими. Наприклад, у зерцалі діяв принцип «першочергового спадкування» по чоловічій лінії, тоді як в українському звичаєвому праві вдови та дочки мали значно ширші майнові права. У цій ситуації магістратські суди діяли прагматично: у справах спадкування, опіки над вдовами та сиротами, шлюбних договорів вони, як правило, керувалися звичаєвим правом (*Jus Ruthenicale*),

іноді відкрито фіксуючи це у судових книгах фразою «судили згідно зі звичаєм старосвітським» [6].

Це явище дослідники називають «гібридизацією» або «синкретизмом» права: магістрат виступав не як механічний виконавець кодексу, а як «живий» судовий орган, що шукав справедливе рішення у рамках наявних правових традицій. Т. Гошко, досліджуючи судові книги Кам'янця та Луцька, виявила численні випадки, коли справи вирішувалися посиланням одночасно на Гроїцького і на «звичай руський» — без жодного відчуття суперечності між ними [6].

Неповторною рисою українських міст була їхня поліетнічність. У великих центрах — Львові, Кам'янці, Луцьку — поряд із польсько-католицьким «ядром», захищеним привілеями, існували великі та впливові громади вірмен, євреїв та православних русинів. Кожна з них мала власний правовий статус.

Вірменська громада, нащадки купців, що прибули ще в давньоруські часи, мала найвищий рівень правової автономії. Вірмени мали власний суд (вірменський суд або «хуц»), що діяв за нормами власного кодексу — Статуту львівських вірмен. Цей документ являв собою переклад та адаптацію вірменського середньовічного права і регулював майже всі аспекти внутрішнього життя громади. Вірмени підпорядковувалися магдебурзькому войту лише у найтяжчих кримінальних справах (вбивство, грабіж на дорозі), де потрібна була публічна каральна сила міста [34].

Єврейські громади, організовані у кагали, також мали широку автономію: внутрішні спори вирішував рабинський суд, а кагал взаємодіяв із магістратом переважно у питаннях загальноміського оподаткування та публічного порядку. Єврейські купці сплачували місту окремі мита, але їхня торговельна діяльність часто наражалася на обмеження та звинувачення у «нечесній конкуренції» з боку цехів.

Русини (православні українці) опинилися у найскладнішому становищі, оскільки не мали окремого правового статусу, а юридично входили до загальної категорії «міщан». Проте фактично вони зазнавали дискримінації: у Львові їх

не допускали до ради та лави, обмежували у праві проживання на центральній площі. Це спонукало православну громаду до тривалої правової боротьби за рівноправність через церковні братства – Успенське братство у Львові, Богоявленське у Києві – що стали центрами не лише духовного, але й правового захисту русинів [49].

Характерною, практично незмінною рисою функціонування магдебурзького права у коронних містах був постійний конфлікт між двома центрами влади: міською ратушею (магістратом) та королівським замком (старостинською адміністрацією). Логіка конфлікту була проста: магдебурзький привілей звільняв міщан від юрисдикції воєвод та старост, однак ті не бажали втрачати доходи та вплив і постійно намагалися відновити свою владу над містом.

Типовими виявами цього конфлікту були: незаконні вимоги старост виконувати «замкові роботи» (ремонт укріплень, постачання дров, чергування на муру), від яких магдебурзьке право звільняло; захоплення товарів купців на ринку старостами з посиланням на «неоплачені мита»; свавільне втручання у вибори до ради або призначення «зручного» войта. Міщани у відповідь писали скарги до короля — через трибунали, через сейм, через особисті петиції. У справах, де йшлося про грубе порушення привілею, королі, як правило, підтримували міщан і виносили декрети, що підтверджували недоторканність магдебурзьких прав. Збереглися сотні таких декретів для Львова, Кам'янця, Луцька, Вінниці [24]. Ця тривала правова боротьба мала неоціненний виховний ефект: міщани «навчалися демократії» через практику захисту своїх прав у суді.

Адаптація магдебурзького права на українських землях виявилася глибокою та творчою. Замість механічного копіювання виникла оригінальна «гібридна» правова система, де норми Саксонського зеркала і збірників Гроїцького поєднувалися зі звичаєвим правом, а різні етнічні громади зберігали власні юрисдикційні ніші. Тривалий конфлікт між ратушею та замком, попри незручності, виконував важливу функцію правового виховання: міщани вчилися захищати свої інтереси через суд і законодавчі механізми.

2.4. Магдебурзьке право у містах Середнього Подніпров'я: казуси Житомира та Вінниці

Для повноти картини поширення магдебурзького права на коронних землях варто детально розглянути долю двох міст Середнього Подніпров'я – Житомира та Вінниці. Ці міста не є «зірками» магдебурзької історії на кшталт Львова чи Кам'янця, але репрезентують типову долю середнього коронного міста – з усіма його труднощами, конфліктами та здобутками.

Житомир отримав магдебурзьке право у 1444 р. від великого князя литовського Казимира Ягеллончика – незадовго до того, як сам Казимир став польським королем. Привілей підтверджував право «судитися й управлятися» за магдебурзьким зразком і звільняв міщан від юрисдикції місцевого старости у цивільних справах [29]. Це був один із ранніх прикладів надання магдебурзького права місту на Київщині, і він слугував орієнтиром для пізніших локацій у регіоні.

Реальна історія Житомирського самоврядування – це хронічне протистояння між ратушею та замком. Місцеві старости систематично порушували привілей: накладали на міщан «замкові роботи», вимагали постачання дров і продовольства для гарнізону, самовільно втручалися у судові справи. Збереглося щонайменше три королівських декрети XVI ст. (1552, 1571 та 1596 рр.), якими монархи підтверджували недоторканність житомирських прав у відповідь на скарги міщан [24]. Ця багаторазовість підтверджень промовляє сама за себе: права порушувалися знову і знову, і громада знову і знову зверталася по захист до короля.

Попри ці труднощі, Житомирський магістрат функціонував. У XVI ст. місто мало кілька цехів — шевський, кравецький і ковальський, — а також щотижневий торг і два щорічних ярмарки. Особливістю Житомира була значна частка православного міщанства, яке поступово здобувало представництво у раді поруч із католиками, що робило місто менш «конфесійно поляризованим», ніж Львів [29]. Ця відносна релігійна терпимість усередині магістрату сприяла

стабільності міського управління і є цікавим прикладом практичного екуменізму задовго до появи відповідних теоретичних концепцій.

Вінниця отримала перший привілей у 1518 р. від Сигізмунда I Старого. Однак у 1558 р. місто було спустошене татарами, і більша частина документів, вірогідно разом із оригіналом привілею, згоріла. Того ж 1558 р. Сигізмунд II Август видав новий привілей із підтвердженням усіх попередніх прав [2]. Ця деталь дуже показова: королівська влада розглядала магдебурзьке право не як одноразовий подарунок, а як стійку правову конструкцію, що підлягає відновленню навіть після катастроф. Місто могло бути спалене, але його правовий статус зберігався і відновлювався разом із відбудовою.

Вінницький магістрат XVI–XVII ст. відомий гострими конфліктами із Вінницьким старостою. Особливо напруженими були 1590-ті роки, коли Олександр Острозький систематично захоплював міські землі та накладав незаконні збори на ярмарки. Міщани через Подільський трибунал домоглися припинення зловживань [18]. Цей факт підтверджує дієвість апеляційної системи навіть у непростих умовах Правобережжя кінця XVI ст. Важливо також, що тут апеляція спрацювала проти одного з найвпливовіших магнатів Речі Посполитої — Острозьких. Це означало, що у коронному місті навіть великий власник не міг безкарно ігнорувати королівський привілей.

Таким чином, досвід Житомира та Вінниці ілюструє загальну закономірність для середніх коронних міст: магдебурзьке право ніколи не функціонувало в «ідеальних умовах» — воно постійно зазнавало тиску, порушувалось і відновлювалось. Але сама здатність міських громад раз за разом виборювати свої права через суд і королівські декрети свідчить про глибоку вкоріненість ідеї самоврядування у правовій свідомості міщан і є найяскравішим доказом дієвості магдебурзької системи загалом.

Досвід Житомира та Вінниці підтверджує загальну тенденцію функціонування магдебурзького права у середніх коронних містах: система ніколи не була ідеальною, проте демонструвала вражаючу здатність до самовідновлення. Щоразу, коли місцеві старости грубо порушували привілеї,

міські громади зверталися до апеляційних механізмів і добивалися королівських декретів на захист своїх прав. Саме ця практика послідовного правозахисту сформувала той тип правосвідомості, який відрізняє традицію українського самоврядування від московської моделі підпорядкування.

РОЗДІЛ 3

ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ САМОВРЯДУВАННЯ ТА ЙОГО СУЧАСНА РЕЦЕПЦІЯ

3.1. Інституційна структура коронного міста: компетенції вільта, бурмістра, райців та лавників

Функціонування магдебурзького права у коронних містах забезпечувалося через діяльність магістрату — вищого органу міського управління та суду. Магістрат коронного міста відрізнявся від аналогічного органу в приватному місті насамперед тим, що мав значно ширші гарантії незалежності: його рішення не могли бути скасовані власником-магнатом, а оскаржити їх можна було лише до самого короля. Згідно з дослідженнями М. Кобилецького [13], магістрат мав чітку внутрішню спеціалізацію, яка розділяла адміністративну та судову гілки влади на два окремих органи: Раду та Лаву.

Рада була головним розпорядчим та адміністративним органом. До її складу входили райці (радники), яких у великих містах налічувалося 12, а в менших — 6. Очолював раду бурмістр (від нім. *Bürgermeister*), і посада ця була ротаційною: кожен із райців виконував обов'язки бурмістра по черзі протягом певного строку — як правило, кварталу або місяця. Така система ротації запобігала монополізації влади однією особою та забезпечувала колективну відповідальність.

У компетенцію Ради входило: управління міською землею, будівлями та майном; ведення міської скарбниці та встановлення місцевих зборів; нагляд за дотриманням санітарних норм та пожежної безпеки; прийняття нових жителів до «міського права» (тобто оформлення статусу повноправного міщанина); контроль за ринковою торгівлею і, зокрема, встановлення цін на основні продукти харчування (таксація); нагляд за цехами та якістю виготовлених ними виробів [18]. Засідання ради відбувалися у ратуші — центральній міській

будівлі, що разом із ринковою площею символізувала автономію міської громади.

Войт (від нім. Vogt) посідав особливе місце у системі міського управління. Формально він був представником короля у місті, «великим суддею», який очолював Лаву — кримінальний суд. Однак у коронних містах порядок призначення войта нерідко ставав предметом гострих суперечок. За класичним магдебурзьким правом, войт мав обиратися самою громадою або наслідуватися у певній родині. На практиці ж польські монархи нерідко надавали посаду войта як нагороду шляхтичам, котрі могли бути далекими від міського побуту та інтересів. Такий «призначений» войт часто намагався діяти в особистих інтересах, що породжувало конфлікт із виборними елементами магістрату.

Для Київського магістрату Н. Білоус встановила поіменний перелік войтів і бурмістрів [3]. Показово, що серед них зустрічаються як представники заможного міщанства (купці й цехові майстри), так і — особливо починаючи з другої половини XVI ст. — шляхтичі, котрі розглядали посаду войта як джерело доходу. Ця «шляхтизація» міського управління була характерною для всіх воєводських центрів і поступово підривала автентичну самоврядну природу магдебурзької ідеї.

Лава виконувала функцію кримінального суду першої інстанції. Вона складалася з лавників (присяжних засідателів) під головуванням войта. Лава мала виключну компетенцію у справах, що тягли тілесне покарання або смертну кару: вбивства, грабежі, підпали, розбій на шляхах, фальшування монет. Покарання виконувалися публічно та мали виражений превентивний характер: стовп ганьби (пранг), колода на шиї для злодіїв, тілесні покарання на ринковій площі. Публічність покарань була свідомим елементом правового виховання: громада мала бачити, що закон виконується, і що ніхто не є безкарним.

Рада та Лава не просто поділяли різні сфери управління — вони діяли як взаємний стримуючий механізм. Рада контролювала фінанси та виконавчу

владу, Лава – правосуддя. Це своєрідне «розподілення гілок влади» вже у XVI ст. містило в зародку ті принципи, що лягли в основу сучасної концепції розподілу влад.

Важливою ознакою зрілості правової системи є наявність апеляції – можливості оскаржити рішення нижчої інстанції у вищій. Магдебурзьке право передбачало триступеневу апеляційну систему: від рішення лавників можна було апелювати до повного складу магістрату (рада плюс лава), від магістрату – до «референтного міста» (для багатьох українських міст таким містом-взірцем спочатку був Магдебург, а пізніше – Краків або Замостя), від «референтного міста» – безпосередньо до короля. На практиці апеляція до Магдебурга стала рідкісною вже у XVI ст. – надто далеко і дорого. Натомість активно використовувалася апеляція до Краківського магістрату та Люблінського трибуналу [5].

3.2. Соціально-економічні аспекти магдебургії: цехи, торгівля та правовий захист міщан

Магдебурзьке право не було лише юридичним феноменом — воно являло собою цілісну соціально-економічну систему, що регулювала виробництво, торгівлю та розподіл суспільного продукту. Для пересічного міщанина головним здобутком цього права була особиста свобода та захист від сваволі. Але не менш важливим була структура, що давала змогу цю свободу реалізувати у конкретних економічних формах.

Основою виробничого та соціального устрою магдебурзького міста був цех (від нім. *Zeche* – «товариство, братчина»). Цех – це не просто об'єднання ремісників однієї спеціальності, а повноцінна корпорація зі своїм статутом, виборним старшиною, касою взаємодопомоги, покровительством святому і нерідко власною капличкою або вівтарем у міській церкві. Вступ до цеху означав визнання певного майстерства та соціального статусу; вихід або виключення – соціальне приниження.

Цехова система детально досліджена М. Капралем на прикладі Львівського шевського цеху [9]. З його дослідження випливає, що цех виконував кілька ключових функцій. По-перше, контроль якості: кожен майстер, що прагнув відкрити власну майстерню, мусив виготовити «шедевр» – зразковий виріб, що оцінювався цеховою радою. Цей іспит гарантував стандарт якості продукції. По-друге, контроль конкуренції: цех суворо забороняв роботу «партачів» (нецехових майстрів) на підконтрольній йому міській території. Будь-хто, хто намагався продавати ремісничі вироби в обхід цехового контролю, міг бути оштрафований або вигнаний. По-третє, соціальний захист: цехова каса забезпечувала вдів та сиріт померлих майстрів мінімальним утриманням.

Ієрархія всередині цеху відтворювала загальну логіку правового суспільства: підмайстер — підпорядкований майстрові учень; майстер — повноправний член корпорації; старшина — виборний керівник. Щорічні вибори старшини були мікромоделлю загальноміського виборчого процесу і привчали людей до практики самоврядування від самого низу.

Серед економічних механізмів магдебурзького права особливе місце посідало «право складу» (Stapelrecht). Цей привілей, яким користувалися найбільші коронні міст – Київ, Львів, Кам'янець, – зобов'язував іноземних купців під час проходження через місто виставляти свої товари на ринок і тримати їх там певний термін (зазвичай від 3 до 14 днів). Місцеві оптовики мали пріоритет на купівлю цих товарів, що давало їм можливість перепродавати їх далі з прибутком [19]. «Право складу» наповнювало міську скарбницю митними зборами та давало заробіток цілій армії посередників, вантажників, складників та утримувачів заїздів.

Ярмарки (торги) були другим ключовим механізмом торговельного права. Кожен рік у коронних містах відбувалося від 3 до 6 ярмарок, що приурочувалися до релігійних свят (Юрія, Петра й Павла, Успення Богородиці). У ярмарковий тиждень до міста з'їжджалися купці з усіх сторін — від польських і литовських земель до вірменських, татарських і навіть грецьких та

турецьких торговців. Магістрат відповідав за безпеку ярмарку, встановлення стандартних мір та ваги, вирішення торгових суперечок у прискореному режимі.

Набуття статусу міщанина (прийняття у міське право) було юридично значущим актом, що фіксувався у спеціальних «книгах прийому у міське право». Кандидат мав задовольняти низку умов: бути вільним (не кріпаком), сплатити вступний внесок, надати поручителів (двох-трьох поважних громадян, що ручилися за його репутацію), пройти клятву на вірність місту та королю. Для ремісників додаткова умова – належність до цеху відповідного фаху.

Права, що давав міщанський статус, були суттєвими: право купувати нерухомість у межах міських стін; право займатися торгівлею на ринку та ярмарках; право на захист у магістратському суді; право брати участь у міських зборах (вічах). Усі ці права разом формували відчуття особистої гідності та спільної відповідальності за долю міста – те, що ми сьогодні назвали б «громадянською ідентичністю».

3.3. Магдебурзьке право як маркер європейської ідентичності: сучасне значення та паралелі з реформою децентралізації

Будь-яке історичне дослідження набуває повноти лише тоді, коли стає зрозумілим його зв'язок із сучасністю. Вивчення магдебурзького права на коронних землях Речі Посполитої – не суто антикварне заняття. Це дослідження живого коріння тих цінностей, за які Україна сьогодні бореться і платить найвищу ціну.

Поширення магдебурзького права на схід – аж до Чернігова, Ніжина та Переяслава у першій половині XVII ст. – утворило чіткий цивілізаційний кордон. На захід від нього формувався світ міщанина: людини, яка звикла обирати раду, судитися за законом, захищати своє майно у суді. На схід розкинувся світ московського «холопа»: людини, для якої влада – це безапеляційна воля царя-батюшки, а судочинство – форма страху. Це не

спрощення і не публіцистика – це висновок, підкреслений самою різницею правових систем. Та магдебурзька «щеплення» від авторитаризму, зроблена у XVI–XVII ст., виявилась набагато стійкішою, ніж будь-яка ідеологічна пропаганда.

Сучасна реформа децентралізації, що стартувала в Україні у 2015 р. та набрала повної сили завдяки конституційним змінам 2019–2020 рр., є, в певному сенсі, «другою хвилею» магдебурзького права. Об'єднані територіальні громади (ОТГ), яких на сьогодні налічуються тисячі, здобули повноваження, близькі до тих, що мали середньовічні магістрати: право формувати власний бюджет, встановлювати місцеві збори, розпоряджатися земельним банком, обирати голову громади. Закон України «Про місцеве самоврядування» [50] фактично відтворює базові принципи магдебургії на сучасній правовій мові.

Повномасштабне вторгнення Росії 24 лютого 2022 р. стало несподіваним «тестом» для реформи децентралізації. І цей тест вона витримала з честю. Громади, що вже встигли відчувати себе суб'єктами права та господарями свого простору, організували оборону, евакуацію та гуманітарну допомогу на дивовижному рівні ефективності. Приклади Буші, Гуляйполя, сотень сіл та міст показали: там, де є звичка до самоорганізації, агресор не знаходить пасивності. Ця здатність до опору – не вроджена чеснота, а вихована традицією. І традиція ця – магдебурзька.

Будівлі ратуш і досі стоять у центрах багатьох українських міст: у Львові, Бережанах, Жовкві, Дрогобичі, Бучачі, Кам'янці. Ці споруди – не просто туристичні об'єкти. Вони є матеріальним свідченням того, що кілька сотень років тому городяни цих місць вважали своє право на самоврядування настільки важливим, що витрачали значні кошти на будівництво спеціальної будівлі для своїх виборних органів. Коли у 2022–2024 рр. ворожі ракети руйнували будівлі у Миколаєві, Херсоні, Харкові, – серед перших цілей нерідко опинялися саме будівлі місцевих рад та адміністрацій. Це не випадково: руйнуючи ратушу, агресор символічно знищує саму ідею самоврядування.

Таким чином, магдебурзьке право є не мертвою сторінкою підручника, а живим коренем, із якого виростає сучасна демократична традиція України. Дослідження його поширення та функціонування на коронних землях Речі Посполитої дозволяє не лише краще зрозуміти минуле, але й більш свідомо будувати майбутнє – майбутнє країни, що твердо обрала шлях до Європи.

ВИСНОВКИ

Проведене дослідження дозволяє сформулювати такі висновки.

1. Магдебурзьке право являло собою комплексну систему норм міського самоврядування, що сформувалася у Магдебурзі у XII–XIII ст. і набула поширення в Центральній та Східній Європі. Ключові принципи системи – особиста свобода міщанина, виборність влади, власна юрисдикція та економічна автономія — були революційними для середньовічного суспільства і заклали підвалини для розвитку міського громадянського суспільства. На українських землях це право поширювалося через посередництво польського Хелмінського права та правових збірників Б. Гроїцького та П. Кушевича, що зробило його доступним для місцевих суддів і міщан.

2. Поширення магдебурзького права на коронних землях Речі Посполитої відбувалося у три умовно виділені хвилі. Перша (XIV–XV ст.) охопила найбільші центри Галичини, Поділля та Волині: Сянок (1339), Львів (1356), Кам'янець-Подільський (1374), Луцьк (1432). Друга (XVI ст.) стала добою масової локації – право отримали понад 150 міст і містечок по всьому Правобережжю. Третя (перша половина XVII ст.) була пов'язана з польською «експансією» на Лівобережжя та наданням привілеїв Чернігову (1623), Ніжину (1625) та іншим містам Сіверщини. Цей процес мав і «бюджетну» логіку: самоврядне місто само фінансувало свої потреби та платило до казни, що вигідно відрізняло його від прямо підпорядкованого поселення.

3. Адаптація магдебурзького права до місцевих реалій породила унікальний правовий феномен. Магістратські суди коронних міст активно поєднували норми писаного магдебурзького права зі звичаєвим (*Jus Ruthenicale*) – особливо у сімейних та спадкових справах. Поліетнічний характер українських міст (польсько-католицький патриціат, русини-православні, вірмени, євреї) зумовив існування паралельних юрисдикцій та тривалу боротьбу різних громад за рівноправний доступ до міської влади.

4. Характерною рисою коронних міст (на відміну від приватновласницьких) була реальна – не лише декларативна – самоврядна природа магістрату. Інституційна структура з чітким поділом на Раду (адміністративний орган) та Лаву (кримінальний суд), ротаційний принцип обрання бурмістра, триступенева апеляційна система – все це забезпечувало відносно ефективне та передбачуване управління. Постійний конфлікт із замковою (старостинською) адміністрацією, попри всі незручності, мав важливий позитивний ефект: він «тренував» правосвідомість міщан, привчаючи їх відстоювати свої права легальними методами.

5. Соціально-економічний вплив магдебурзького права полягав у формуванні особливого типу міського жителя – «правового суб'єкта», захищеного від феодалної сваволі. Цехова організація ремісництва, торговельні привілеї («право складу», ярмарки), процедура прийняття у міське право разом формували повноцінне громадянське суспільство в мініатюрі, де кожен член мав права та обов'язки, підкріплені юридичними механізмами захисту.

6. Сучасне значення магдебурзького права виходить далеко за межі суто академічного інтересу. У контексті повномасштабного російського вторгнення магдебурзька традиція постає як свідчення глибокого цивілізаційного розриву між Україною та Росією. У той час як московська модель формувала «холопа» – людину, підпорядковану волі царя, – магдебурзьке місто виховувало «міщанина»: людину, що обирає владу, судиться за законом і захищає свої інтереси у суді. Реформа децентралізації 2015–2020 рр. є прямим спадкоємцем цієї традиції, а стійкість українських громад у 2022–2025 рр. – живим підтвердженням її довготривалого ефекту.

7. Проведене дослідження демонструє, що магдебурзьке право на коронних землях Речі Посполитої не було механічним перенесенням чужих норм, а стало органічним елементом правової культури України. Ця культура – самоврядна, заснована на виборності влади та верховенстві права – і є тим

«генетичним кодом», що відрізняє Україну від Росії та робить її органічною частиною Європи.

8. Порівняльний аналіз показує, що поширення права на схід аж до Чернігова та Переяслава у XVII ст. утворило задокументований цивілізаційний вододіл між Україною та Московським царством. Там, де діяло магдебурзьке право, формувався тип «міщанина» із юридичною суб'єктністю, який звик до виборності влади та верховенства закону. Там, де його не було – панував «холоп», цілковито залежний від волі сюзерена. Цей вододіл є не публіцистичною метафорою, а задокументованою правовою реальністю XVI–XVII ст., що досі визначає ментальні відмінності між двома суспільствами [32; 43].

9. Сучасна реформа децентралізації 2015–2020 рр. є закономірним продовженням магдебурзької традиції, хоча зовні спирається на інші правові джерела. Об'єднані територіальні громади, що здобули право на власний бюджет, управління місцевими землями та обрання голови, відтворюють базові принципи середньовічного магістрату. Закон України «Про місцеве самоврядування» [50] фактично відтворює ці принципи сучасною правовою мовою. Повномасштабне вторгнення Росії у 2022 р. стало несподіваним «тестом» реформи. Громади, що вже встигли відчувати себе суб'єктами права, організували оборону, евакуацію та гуманітарну допомогу на вражаючому рівні. Ця здатність до самоорганізації – не вроджена чеснота, а вихована традицією.

10. Отже, магдебурзьке право на коронних землях Речі Посполитої є не музейним експонатом, а живим коренем сучасної правової та громадянської культури України. Його вивчення дозволяє побачити в теперішній боротьбі України — за самоврядування, верховенство права, право бути суб'єктом, а не об'єктом влади — тривалий і послідовний цивілізаційний проект із щонайменше семисотлітньою історією. Саме це робить тему не лише науково цікавою, але й суспільно необхідною.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Грушевський М. С. Історія України-Руси: в 11 т. Т. 5–6. Київ: Наукова думка, 1993. 704 с.
2. Володимирський-Буданов М. Ф. Німецьке право в Польщі й Литві. Київ: Тип. ун-ту, 1868. 198 с.
3. Білоус Н. О. Київ наприкінці XV – у першій половині XVII ст.: міська влада і самоврядування. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2008. 360 с.
4. Білоус Н. О. Привілеї на магдебурзьке право київським міщанам (XVI – перша половина XVII ст.). *Архіви України*. 2006. № 1–6. С. 130–143.
5. Гошко Т. Д. Нариси з історії магдебурзького права в Україні (XIV – початок XVII ст.). Львів: Афіша, 2002. 255 с.
6. Гошко Т. Д. Звичаєве право та магдебурзьке право в українських містах. *Соціум. Альманах соціальної історії*. 2003. Вип. 3. С. 65–78.
7. Сас П. М. Феодальні міста України в кінці XV – 60-х роках XVI ст. Київ: Наукова думка, 1989. 232 с.
8. Заяць А. Є. Урбанізаційний процес на Волині в XVI – першій половині XVII ст. Львів: Добра справа, 2003. 205 с.
9. Капраль М. М. Люди корпорації: Львівський шевський цех у XVII–XVIII ст. Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2012. 328 с.
10. Гроїцький Б. Порядок прав цивільних магдебурзьких. Краків, 1559. 214 с.
11. Литовська Метрика. Книга 561: Ревізії українських замків 1545 року / підгот. В. Кравченко. Київ, 2005. 476 с.
12. Книга Київського підкоморського суду (1584–1644) / упоряд. Г. В. Боряк та ін. Київ: Наукова думка, 1991. 344 с.

13. Кобилецький М. М. Магдебурзьке право в Україні (XIV – перша половина XIX ст.): історико-правове дослідження. Львів: ПАІС, 2008. 406 с.
14. Кушевич П. Право цивільне Хелмінське. Варшава, 1646. 298 с. 298 с.
15. Рожко В. Є. Місто Сянок в історії української церкви та нації. Луцьк: Волинський музей, 2005. 120 с.
16. Чубіна Т. Д. Рід Коріатовичів на Поділлі: генеалогія та політична історія. Київ: ДАКККиМ, 2008. 144 с.
17. Бондарук Л. О. Міщанство Луцька в системі магдебурзького права. *Науковий вісник Волинського національного університету*. 2010. № 22. С. 15–20.
18. Резніков А. В., Музиченко П. П. Магдебурзьке право: українські варіації. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2014. Вип. 60. С. 15–22.
19. Берковський В. Г. Торгівля та ремесло міст Волині в XVI – першій половині XVII ст. Київ: Ін-т іст. України НАН України, 2008. 220 с.
20. Яковенко Н. М. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. Київ: Генеза, 1997. 312 с.
21. Ткачук А. Ф. Децентралізація та місцеве самоврядування: реформи і практика. Київ: Леста, 2016. 180 с.
22. Багалій Д. І. Магдебурзьке право в Лівобережній Україні. *Зап. Наук. т-ва ім. Шевченка*. Т. 27–28. Львів, 1990. С. 124–148.
23. Кістяківський О. Ф. Права, за якими судиться малоросійський народ. Київ: Ун-т Св. Володимира, 1879. 1040 с.
24. Антонович В. Б. Дослідження про міста Південно-Західної Росії. Київ, 1870. 148 с.
25. Чубатий М. Огляд історії українського права. Ч. 1–2. Мюнхен: Укр. вільний ун-т, 1947. 224 с.

26. Лашенко Р. Лекції по історії українського права. Прага: Укр. правнича фундація, 1923. 286 с.
27. Верменич Я. В. Міська історія України: проблеми початкового датування і класифікації. Київ: Ін-т іст. України НАН України, 2010. 88 с.
28. Компан О. С. Міста України в другій половині XVII ст. Київ: АН УРСР, 1963. 388 с.
29. Сидоренко О. Ф. Українські землі у складі Речі Посполитої (XVI – перша половина XVII ст.). Київ: Ін-т іст. України, 1998. 196 с.
30. Леп'явко С. А. Чернігів. Історія міста. Київ: Темпора, 2012. 296 с.
31. Смолій В. А., Степанков В. С. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676). Київ: Альтернативи, 2009. 352 с.
32. Плохій С. М. Брама Європи. Історія України від скіфських воєн до незалежності / пер. з англ. Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2016. 496 с.
33. Щербак В. О. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст. Київ: Вид. дім «KM Academia», 2000. 300 с.
34. Крип'якевич І. П. Історія Львова. Вид. 2-е. Львів: Світ, 1991. 232 с.
35. Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків: у 3 т. Київ: Наукова думка, 1990. Т. 1. 592 с.
36. Гуржій О. І. Українська козацька держава в другій половині XVII–XVIII ст.: кордони, населення, право. Київ: Основи, 1996. 224 с.
37. Толочко П. П. Стародавній Київ. Київ: Наукова думка, 1970. 270 с.
38. Дзира Я. І. Самовидець та його «Літопис». Київ: Наукова думка, 1971. 208 с.
39. Величко С. В. Літопис: у 2 т. Київ: Дніпро, 1991. Т. 1. 371 с.
40. Грабянка Г. Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. Київ: Т-во «Знання» України, 1992. 192 с.

41. Сокирко О. Г. Лицарі другого сорту. Наймане військо Лівобережної Гетьманщини 1660–1700 рр. Київ: Темпора, 2006. 304 с.
42. Маслійчук В. Л. Провінція на перехресті культур: дослідження з історії Слобідської України XVII–XIX ст. Харків: Харківський приватний музей міської садиби, 2007. 399 с.
43. Полонська-Василенко Н. Д. Історія України: у 2 т. Київ: Либідь, 1992. Т. 1. 640 с.
44. Субтельний О. Україна: Історія / пер. з англ. Ю. І. Шевчука. Київ: Либідь, 1991. 512 с.
45. Грицак Я. Й. Нарис історії України. Формування модерної нації XIX–XX ст. Київ: Генеза, 1996. 360 с.
46. Шевчук В. О. Муза Роксоланська: Українська література XVI–XVIII ст.: у 2 кн. Київ: Либідь, 2004. Кн. 1. 400 с.
47. Ісаєвич Я. Д. Братства та їх роль в розвитку української культури XVI–XVIII ст. Київ: Наукова думка, 1966. 248 с.
48. Литвин В. М. Історія України: підруч. Київ : Наукова думка, 2006. 720 с.
49. Плисюк В. М. Магдебурзьке право в Україні XIV–XVIII ст. *Збірник наукових праць*. Київ: НАПН України, 2013. Вип. 13–14. С. 24–29.
50. Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» від 21 трав. 1997 р. № 280/97-ВР. Відомості Верховної Ради України. 1997. № 24. Ст. 170.

ДОДАТКИ

Додаток А

ХРОНОЛОГІЯ НАДАННЯ МАГДЕБУРЗЬКОГО ПРАВА МІСТАМ НА КОРОННИХ ЗЕМЛЯХ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ (XIV–XVII ст.)

Рік	Місто	Воєводство	Особливості привілею
1339	Сянок	Руське	Перший привілей на укр. землях, виданий кн. Юрієм II
1356	Львів	Руське	Еталонний привілей Казимира III; суд за тевтонським правом
1374	Кам'янець-Подільський	Подільське	Три громади (польська, руська, вірменська); оборонний характер
1432	Луцьк	Волинське	Привілей Ягайла; три ярмарки на рік
1494/1498	Київ	Київське	Право складу; сильна влада воєводи
1518	Вінниця	Подільське	Повторний привілей після пожежі
1529	Чигирин	Київське	Пізніший козацький центр
1540	Бар	Подільське	Надано королевою Боною
1547	Берестечко	Волинське	Приватновласницьке місто Радзивіллів
1558	Чорний Острів	Подільське	Прикордонна фортеця
1564	Олика	Волинське	Магнатське місто Радзивіллів
1578	Проскурів	Подільське	Нині м. Хмельницький
1623	Чернігів	Чернігівське	Лівобережжя; герб з військовою символікою
1625	Ніжин	Чернігівське	Козацький та купецький центр

Складено автором на основі: Гошко Т. Нариси з історії магдебурзького права, 2002; Кобилецький М. Магдебурзьке право в Україні, 2008; Заяць А. Урбанізаційний процес на Волині, 2003.

Додаток Б

ПОРІВНЯЛЬНА СХЕМА: СТРУКТУРА ОРГАНІВ САМОВРЯДУВАННЯ КОРОННОГО МІСТА

Орган	Склад	Функції
Міська Рада (Consulatus)	6–12 райців + бурмістр (ротаційний)	Управління, фінанси, ринковий нагляд, прийом у міське право
Міська Лава (Scabinatus)	Лавники + вйт (суддя)	Кримінальний суд, тілесні покарання, смертна кара
Войт (Vogt)	Призначений або виборний	Глава Лави, представник короля, вища апеляційна ланка
Бурмістр	Один із райців (ротація)	Виконавча голова Ради, підпис документів
Цехова організація	Майстри, підмайстри, учні	Контроль якості, монополія на ремесло, соціальний захист

Складено автором на основі аналізу досліджень М. Кобилецького та Н. Білоус.

Дослідники виокремлюють три рівні поширення магдебурзького права, які нерідко плутають у популярній літературі. Перший рівень — власне місто Магдебург та його безпосередня правова спільнота. Другий — «дочірні» міста, що отримали право безпосередньо з Магдебурга. Третій — міста, що отримали право опосередковано через польські або литовські «посередницькі» центри (насамперед Краків і Вільно). Переважна більшість українських міст належала саме до третього рівня, що зумовлювало «дистанцію» між оригінальним кодексом і реальною практикою на місцях [13]. Ця дистанція, однак, не означала меншовартості: локальна адаптація нерідко робила право живішим і гнучкішим, ніж його оригінальна версія.

Для центральної влади — литовського князя чи польського короля — надання магдебурзького права ставало важливим інструментом державного управління, що розширювало соціальну базу монархії, залучаючи активне міщанство до підтримки державного порядку. Для самих городян боротьба за магдебурзьке право означала, за точним визначенням дослідниці Н. Яковенко,

отримання «визначеної автономії від держави і правової основи для захисту від свавілля королівських намісників і великих землевласників» [20, с. 97–98]. Ця подвійна вигода — для влади і для громади — і пояснює швидкість поширення привілеїв.

Принципову оцінку магдебурзькому праву в контексті сучасної науки дала дослідниця Т. Гошко: «теза європейськості України, доказом чого є магдебурзьке право, нині є популярною, але глибоких досліджень саме різних аспектів німецького права на українських землях вкрай бракує» [5]. Ця констатація, зроблена на початку 2010-х років, значною мірою залишається актуальною і сьогодні: при всій багатоаспектності наявних досліджень низка питань — зокрема повсякденне функціонування магістратів у малих містах, гендерний вимір права, взаємодія магдебурзької та козацької правових культур — потребує подальшого вивчення.

Окремої уваги заслуговує питання автентичності та збереженості джерел. Значна частина документів, що стосувалися магдебурзького права на українських землях, загинула внаслідок пожеж, воєн та цілеспрямованого знищення. Особливо постраждали архіви Лівобережної України: козацькі повстання 1648–1657 рр. і подальші конфлікти спричинили масове знищення міських книг. Тому дослідники нерідко змушені реконструювати картину самоврядування за непрямыми свідченнями — описами у шляхетських мемуарах, фінансовими документами старостинських канцелярій, матеріалами сеймових дебатів.

Методологічно важливим є питання про достовірність і репрезентативність збережених актових книг. Н. Білоус, досліджуючи київські матеріали, зауважує, що актові книги фіксували насамперед конфліктні та нестандартні ситуації — тоді як рутинне, «нормальне» функціонування магістрату майже не залишало слідів у документах [3; 4]. Це означає, що дослідник, який працює виключно з актовими книгами, ризикує отримати спотворену картину: перебільшити роль конфліктів і недооцінити ступінь щоденної ефективності самоврядування. Саме тому комплексний підхід із

залученням різних типів джерел є методологічною необхідністю, а не лише бажаним доповненням.

Особливу цінність для вивчення теми становлять збірники актів та грамот, опубліковані у XIX — на початку XX ст. Серед них — «Архив Юго-Западной России» (14 томів), «Акты Литовской метрики» та численні регіональні видання. Незважаючи на застарілу транслітерацію та нерівномірність охоплення матеріалу, ці видання досі залишаються незамінними для вивчення конкретних казусів. Важливо й те, що частина оригінальних документів, опублікованих у XIX ст., нині втрачена або недоступна — таким чином, публікації того часу самі стають першоджерелом для сучасного дослідника.

Важливу роль у поширенні магдебурзького права на Лівобережжі відіграла і демографічна ситуація. Після спустошень Смути і перших десятиліть XVII ст. Сіверська земля потребувала відбудови. Польська корона свідомо пропонувала магдебурзькі привілеї як «приманку» для залучення міщан, ремісників і купців на ці землі. Статистика показова: якщо в Галичині за Казимира III кількість міст-магдебургій зросла на 59 одиниць за 37 років правління [3, с. 69], то на Лівобережжі за перших два десятиліття після Деулінського перемир'я право отримали Чернігів, Ніжин, Переяслав, Стародуб, Почеп та ще низка менших центрів — темп, порівнянний із галицьким.

Характерною особливістю лівобережних магдебургій була їхня виразно прикордонна природа. Якщо Львів чи Кам'янець могли дозволити собі складну поліюрисдикційну структуру з окремими вірменськими і єврейськими судами, то Чернігів чи Ніжин функціонували в режимі постійної воєнної готовності, де межа між міщанином і воїном була умовною. Міські цехи тут нерідко одночасно виступали бойовими підрозділами, а ярмарки проводилися під охороною озброєних дозорців. Це надавало лівобережним магдебургіям специфічного «фронтирного» характеру, принципово відмінного від усталеної галицько-подільської моделі.

Зіткнення магдебурзького і козацького правових просторів у першій половині XVII ст. мало і позитивний вимір. Деякі реєстрові козаки прагнули отримати статус міщанина саме задля юридичного захисту, який давало магдебурзьке право. Натомість заможні міщани іноді записувалися до реєстру, шукаючи козацьких вольностей. Це явище «правового арбітражу» — вибору вигіднішого статусу залежно від обставин — яскраво демонструє, що обидві системи існували не у вакуумі, а в постійній живій взаємодії, яка суттєво трансформувала і ту, і іншу [33].

Процедура виборів до ради та лави у коронних містах мала чіткий ритуальний вимір. Вибори відбувалися двічі на рік — на свято Трьох Королів (6 січня) і на свято святого Мартина (11 листопада). Напередодні бурмістр скликав загальноміські збори, де всі повноправні міщани-господарі відкритим або закритим голосуванням обирали новий склад ради. Кожен новообраний радник складав урочисту присягу на євангелії та міських привілеях — зобов'язання судити справедливо і не брати хабарів. Н. Білоус, досліджуючи київські актові книги, встановила відносну стабільність складу ради: ті самі прізвища зустрічаються впродовж десятиліть, що свідчить про формування сталої міської еліти з виразним почуттям корпоративної відповідальності [3].

Фінансова прозорість була невід'ємною частиною магдебурзької моделі. Міська скарбниця (ратушна каса) формувалася з кількох джерел: «шосу» — загального майнового податку з усіх міщан; торгових мит та «вагового» (збір з кожної торгової ваги на ринку); штрафів, призначених лавою; орендної плати за міські будівлі та землі. Рада була зобов'язана щорічно складати «рахунки» (фінансовий звіт) і зачитувати їх на загальних зборах міщан. Збережені рахункові книги Львова і Кам'янця є унікальними джерелами для вивчення не лише міських фінансів, а й повсякденного господарського життя: вони фіксують витрати на ремонт мостів, зарплату міського лікаря, придбання свічок для ратуші і навіть оплату послуг ката [9].

Взаємодія Ради та Лави мала і конфліктний вимір. Нерідко між адміністративною і судовою гілками магістрату виникали суперечки щодо

компетенцій: Рада прагнула контролювати виконання вироків Лави, тоді як войт (голова Лави) намагався розширити власну юрисдикцію за рахунок адміністративних повноважень. Ці внутрішні конфлікти, зафіксовані в актових книгах Луцька і Кам'янця, свідчать не про слабкість системи, а, навпаки, про її зрілість: де є поділ влади, там є і конкуренція між її гілками, що є ознакою живого, а не «мертвого» правового порядку.

Особливий інтерес становить питання про те, як цехова система взаємодіяла з мігрантами і «прийшлим» населенням. Принцип «міського повітря, що робить вільним» теоретично відкривав двері для всіх. На практиці цехи активно захищали свої монополії від зовнішньої конкуренції. Для вступу до цеху потрібен був початковий капітал (на вступний внесок і обладнання майстерні), рекомендації поважних городян і підтвердження «чесного» походження без кріпацьких зв'язків. Ці вимоги де-факто створювали соціальний бар'єр, що робив цехи відносно закритими корпораціями. Водночас цехи забезпечували своїм членам суттєвий соціальний захист: цехова каса регулярно виплачувала допомогу хворим ремісникам, фінансувала поховання бідних майстрів і підтримувала вдів та сиріт [9].

Слід також звернути увагу на географічну специфіку торговельних функцій різних коронних міст. Львів посідав унікальне місце у системі середньовічної торгівлі, оскільки через нього проходили два найважливіших маршрути: «чорноморський» (Кафа — Львів — Краків — Гданськ) і «волоський» (Молдова — Львів — Познань). «Право складу», яким місто користувалося з XV ст., зобов'язувало купців зупинятися у Львові щонайменше на 14 днів, виставляти товари на продаж і сплачувати мито. У найжвавіші роки через Львів проходило від 500 до 1500 торгових возів на місяць: перець і шовк зі Сходу, олово і сукно із Заходу, мед, хутро і зерно з українських земель [34]. Кам'янець, своєю чергою, виступав «шлюзом» торгівлі з Молдовою і через неї — з Туреччиною та Кримом: навіть у роки польсько-турецьких конфліктів торгівля через Кам'янець не припинялася цілком.

Цехи оборонного значення у прикордонних містах — зброярі, лучники, кушніри — поєднували виробничу і воєнізовану функцію: у разі нападу майстри виходили на закріплену за цехом ділянку міських укріплень. Так реміснича організація безпосередньо вплітала торгово-виробничу функцію в оборонну, перетворюючи кожного майстра на захисника міста і надаючи магдебурзькій системі у прикордонних регіонах виразно мілітарного виміру, якого практично не було у внутрішніх центрах [7].

Варто також відзначити, що магдебурзьке право залишило помітний слід в українській топоніміці, геральдиці та мові. Слова «ратуша», «бурмістр», «лава» (у значенні «суд»), «цех», «шос» — усі вони прийшли в українську мову саме через магдебурзьку правову традицію. Назви вулиць у Львові — Шевська, Ковальська, Вірменська — нагадують про цехову й етнічну топографію середньовічного міста. Герби Львова, Кам'янця, Житомира, Чернігова були затверджені одночасно з наданням магдебурзьких привілеїв і досі лишаються офіційними символами цих міст. Таким чином, кожен мешканець цих міст щодня стикається зі спадщиною магдебурзького права — часто не усвідомлюючи цього.

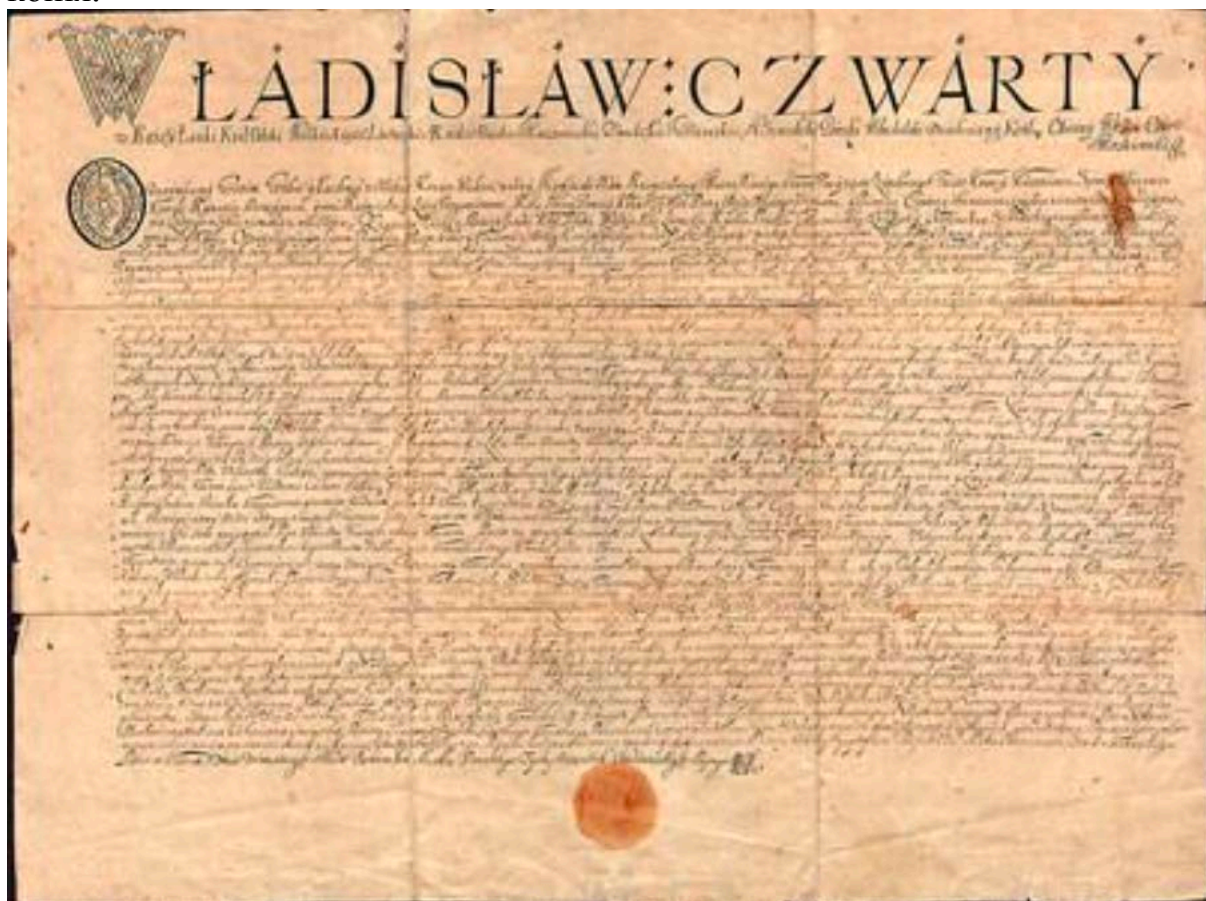
Не менш важливим є туристично-краєзнавчий вимір цієї спадщини. Ратуші, що збереглися у Львові, Жовкві, Бережанах, Дрогобичі, Бучачі, є пам'ятками архітектури світового рівня. Проте їхня цінність виходить далеко за межі архітектурної: ратуша є символом конкретної правової ідеї — міста як самоврядної спільноти. Екскурсія до ратуші може і повинна ставати уроком громадянської освіти: розповіддю про те, як сотні років тому городяни цього ж міста обирали своїх керівників, захищали права у суді і будували спільне майбутнє. Саме тому туристично-краєзнавча робота, пов'язана з магдебурзькою спадщиною, має виразний виховний і патріотичний зміст, особливо актуальний в умовах сьогодення.

У ширшому цивілізаційному контексті поширення магдебурзького права слід розглядати як частину великого проекту «окциденталізації» українських земель, що розпочався у XIV ст. і триває досі. Як наголошують сучасні

дослідники, магдебурзьке право стало «важливим чинником правового та культурного процесу зближення України з Західною Європою» і «суттєвою передумовою зародження й розвитку демократичних інституцій громадянського суспільства» на українських землях [5]. Цей проект — не нав'язаний ззовні, а поступово прийнятий і привласнений суспільством — і є тим, що робить Україну органічною частиною Європи, незважаючи на всі геополітичні потрясіння. Саме тому вивчення магдебурзького права є не лише академічним завданням, але й актом культурного самопізнання нації.

Додаток В

Привілей польського короля Владислава IV про підтвердження привілею Сигізмунда III від 3 січня 1591 р. ремісникам м. Києва на звільнення від податків на торгівлю ремісничою продукцією. 20 січня 1634 р. Засвідчена копія.

URL: https://cdiak.archives.gov.ua/v_Mahdeburzke_pravo.php93

Додаток Г

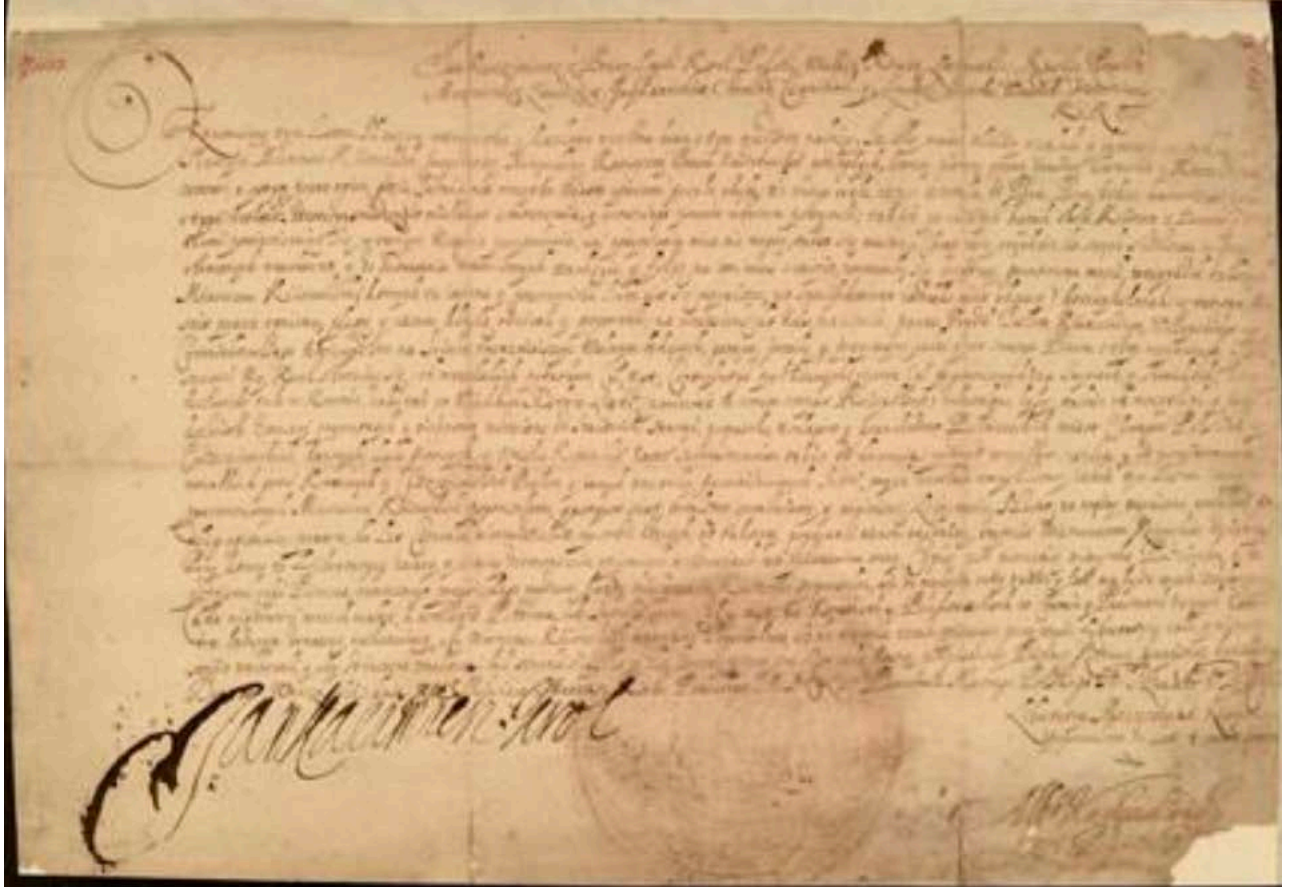
Привілей польського короля Яна Казимира про підтвердження статутів київських цехів, встановлених Київським магістратом від 18 лютого 1649 р. 18 лют. 1649 р. Оригінал.

URL: https://cdiak.archives.gov.ua/v_Mahdeburzke_pravo.php

Додаток Д

Привілей польського короля Яна-Казимира про чотирирічне звільнення київських міщан, потерпілих під час пожежі 1651 р., від податків, мит, підводних повинностей та стацій. 1651. Оригінал.

URL: https://cdiak.archives.gov.ua/v_Mahdeburzke_pravo.php

Додаток Е

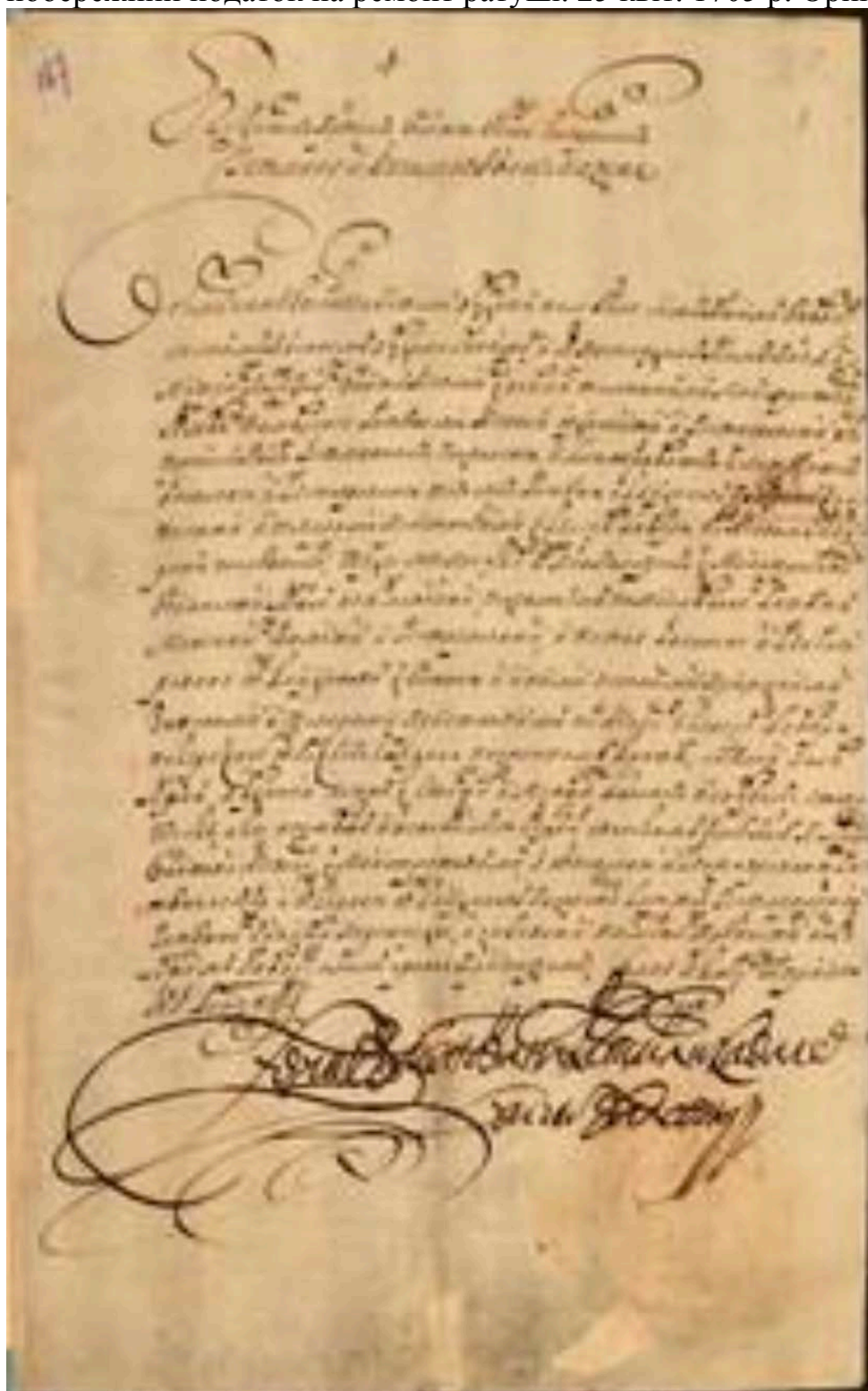
Грамота російського царя Олексія Михайловича про затвердження Данила Полоцького київським війтом. 20 лют. 1667 р. Оригінал.

URL: https://cdiak.archives.gov.ua/v_Mahdeburzke_pravo.php

Додаток Ж

Універсал гетьмана Івана Мазепи про дозвіл Київському магістратові збирати
побережний податок на ремонт ратуші. 25 квіт. 1705 р. Оригінал.

URL: https://cdiak.archives.gov.ua/v_Mahdeburzke_pravo.php